

Rituele betekenisgeving bij de contrareformatorische kerkbouw: de eerstesteenlegging van de Sint-Pietersabdijkerk in Gent (1629) (prov. Oost-Vl.)

Dagmar Germonprez¹ & Anne-Françoise Morel²

Inleiding

*“Over de eerste steen.
Dit is niet, zoals jullie misschien denken, de eerste steen
die een geringde [bisschops] hand in de grond heeft geplaatst.
Maar het is de Berg, door de natuur geschonken
om als fundament te dienen,
die ik de eerste steen wil noemen.
Hoe groots is wat zich hier afspeelt!
De bodem en de hemel en de berg zijn de eerste steen
en God diegene die hem [de eerste steen] legt.”³*

Deze gevleugelde woorden besluiten een merkwaardige bundel Latijnse gedichten, opgedragen aan abt Joachim Arsenius Schae-yck (1615-1631) van de Gentse Sint-Pietersabdij, ter gelegenheid van de eerstesteenlegging van de nieuwe abdijkerk door bisschop Antoon Triest (1621-1657) op 14 april 1629⁴. Het gaat om een epigram over de eerste steen dat mogelijk ook in de steen zelf was gebeiteld⁵. Een inhoudelijke analyse ervan volstaat echter niet om de ‘betekenis’ van de verzen te achterhalen. Zoals kunsthistoricus Matthias Untermann immers stelt, schiet louter tekst-analyse tekort bij de analyse van inscripties doordat de context van het gebeuren ontbreekt. Hij benadrukt het belang van de overlevering en de ensenering van de eerstesteenleggingsceremonie, waarbij de eerste steen zelf slechts deel uitmaakt van de daad van historische zingeving⁶. Om de rituelen bij de bouw van de Sint-Pietersabdijkerk volledig te doorgronden, dringt een studie van de historische context en de overgeleverde geschreven en materiële bronnen zich op.

1 Probleemstelling

In dit artikel zal worden aangetoond dat inwijdingsrituelen, zoals de eerstesteenlegging van de Sint-Pietersabdijkerk anno 1629, op een unieke manier kunnen bijdragen tot de kennis van kerkelijke architectuur. Hiervoor moet men zich toespitsen op de specifieke historische context van de ceremonie, met bijzondere aandacht voor de paraferalia die daarbij zijn geproduceerd. Bovenstaand epigram is immers slechts een fragment uit een dichtbundel, die op zijn beurt deel uitmaakt van een grotere verzameling materiaal. Naast de gedichtenbundel zijn er medailles geslagen ter ere van de ceremonie. Waarom ging de eerstesteenlegging met zoveel luister gepaard? Om hierop een antwoord te formuleren, is een grondige analyse en interpretatie van de overgeleverde artefacten noodzakelijk en wel zo dat de onderlinge cohesie van het materiaal niet verloren gaat.

Daarnaast zal de betekenis van de eerstesteenlegging als ritueel worden bestudeerd. Om te achterhalen of de liturgische handeling zelf ook van belang was in de architecturale betekenisgeving, wordt teruggegaan naar de oorspronkelijke bepalingen rond de eerstesteenlegging. In dit kader zal de specifieke casus van de Sint-Pietersabdijkerk worden geplaatst.

Bij wijze van synthese wordt afgesloten met de vraag in hoeverre de eerstesteenlegging uit 1629 nieuwe kennis aanreikt over de architecturale betekenis van de Gentse Sint-Pietersabdijkerk. Hierbij zullen de paraferalia van de eerstesteenlegging opnieuw centraal staan. Enkel vormen zij dit keer niet het onderwerp van

¹ Wetenschappelijk medewerker Vakgroep Architectuur en Stedenbouw en projecthistorica Ruben Willaert BVBA. Contact: Universiteit Gent, Vakgroep Architectuur en stedenbouw, Jozef-Plateaustraat 22, 9000 Gent, dagmar.germonprez@ugent.be.

² Doctoranda (BOF): ‘The construction of meaning in 17th and 18th century church architecture in England: a study of consecration ceremonials’. Universiteit Gent, Vakgroep Architectuur en

Stedenbouw, Jozef-Plateaustraat 22, 9000 Gent, annefrancoise.morel@ugent.be.

³ “In lapidem primum/Non, quod forte putatis, ille primus, quem manus dedit annulata terrae: Sed primum lapidem volo vocari, quem Natura dedit subesse montem. Quanta hic res agitur, solum atque coelum! / Primum, mons, lapis est, Deusque iactor.» Van Schoone 1629.

⁴ “[...] int legghen vanden eersten steen der voorschreven keercke ghedaen bij den eerweerdichsten

heere Bisschop van Ghendt Anthonius Triest [...]” Rijksarchief Gent (verder RAG), St. Pieters (verder FSP), Reeks 341B, nr. 2311, f° 133r.

⁵ Van Driessche 1980, 81. Helaas kan dit niet geverifieerd worden, aangezien de locatie van de steen in de kerk onbekend is en de abbdijrekeningen de exacte inscriptie niet vermelden. Wel is geweten dat beeltsnijder Jacques Cox de steen vervaardigde. RAG, FSP, Reeks 341B, nr. 2311, f° 133r.

⁶ Untermann 2003, 16-17.

de studie, maar het bronnenmateriaal waaruit rechtstreeks informatie over de abdijkerk zal worden geput⁷.

2 *Impositione primarii lapidis*

De plechtige eerstesteenlegging is een liturgische handeling bij de aanvang van de bouw van katholieke kerken. Als onderdeel van de kerkelijke inwijdingsrituelen wordt deze gebeurtenis gereguleerd door het *Pontificale Romanum*, het liturgische werk waarin alle rituelen en ceremonies – begeleid of uitgevoerd door een bisschop – zijn opgenomen⁸. Het Pontificaal bestaat uit zes grote fascikels, waarvan het derde deel de voorschriften voor de eerstesteenlegging bevat⁹. Dit ritueel bestaat uit een vast stramen van diverse gebeden, psalmen en specifieke handelingen, aaneengeregen door smeekbeden die de bisschop tot God richt. De inleidende paragraaf van de voorschriften beschrijft de acties die aan de wijding¹⁰ van de eerste steen voorafgaan: het bevestigen van een houten kruis op de plaats waar het altaar zal komen en het plaatsen van de eerste steen in de fundering van de kerk.

Volgens het Romeinse Pontificaal dient er bij de bouw van elke katholieke kerk – ongeacht de locatie, omvang, vorm of ontwikkeling – een plechtige eerstesteenlegging plaats te vinden. Rituele betekenisgeving is immers inherent aan deze liturgische handeling omdat ze samen met het ritueel van de inwijding de ‘menselijke’ constructie transformeert in een *domus Dei*¹¹. Bij de eerstesteenlegging van de Gentse Sint-Pietersabdijkerk gaat het verband tussen het ritueel en de kerk echter verder. Dat komt onder meer door het contrareformatorische¹² kader waarin de ceremonie plaatsvond. De vorige abdijkerk was immers in 1566 door beeldenstormers geplunderd en in 1580 gesloopt,¹³ waardoor de eerstesteenlegging een bijkomende antiketterse symboliek in zich droeg. Veelzeggend is ook de specifieke datum die voor de ceremonie werd uitgekozen: zaterdag 14 april 1629, een dag voor Pasen¹⁴. De associatie tussen de verrijzenis van Jezus uit de dood en het herrijzen van de abdijkerk na de Beeldenstorm voorzag de eerstesteenlegging van een betekenisvolle inhoud.

FIG. 1 Medaille geslagen ter ere van de eerstesteenlegging van de Sint-Pietersabdijkerk in Gent (1629) (Koninklijke Bibliotheek van België, Penningkabinet).

Medal cast in honour of the laying of the first stone of the abbey church of St Peter's in Ghent (1629) (Royal Library of Belgium, Coin Cabinet).

⁷ Uit het onderzoek van Jack Freiberg over de Romeinse basiliek Sint-Jan van Lateranen bleek dat binnen de Italiaanse context een dergelijke werkwijze tot vruchtbare resultaten kon leiden. Freiberg 1995.

⁸ Brinkhoff *et al.* 1968, DL 2 kol. 2225, lemma ‘Pontificale (Romanum)’.

⁹ Het exemplaar dat binnen deze studie wordt gebruikt, is gepubliceerd in 1707 en betreft het Pontificaal zoals het was onder paus Clemens VIII (1592-1605), zij het licht gewijzigd door paus Urbanus VIII (1623-1644). Ondanks deze herziening veranderde er niets wezenlijks aan het werk zelf. Het is namelijk pas in de 20ste eeuw dat het pontificaal heel grondig werd herwerkt en niet langer gebruikte rituelen werden weggelaten. *S.n.* 1707, 189-200.

¹⁰ Het wijwater dat men hiervoor gebruikt – en dat de protestanten wel eens spottend “*tooverwater*” noemden – werd beschouwd als een nuttig middel bij elke vorm van exorcisme. Therry 1988, 57 & 171.

¹¹ Baudot 1909, 61.

¹² O'Malley (en vele anderen) wezen al op het verspreide ongepaste gebruik van de term contrareformatie en afleidingen ervan. Vooral het feit dat het vaak wordt gehanteerd als een soort verzamelterm voor een bepaalde tijdsfase terwijl het eigenlijk slechts een facet ervan vormt, is onderhevig aan kritiek. Binnen de context van dit artikel, is het gebruik van deze term echter op zijn plaats. Het wordt hier immers gehanteerd in de betekenis van “die beslissingen, instituten en mentaliteiten die het katholieke ambtenarenappa-

raat, zowel wereldlijk als klerikaal, weloverwogen in beweging hebben gezet om het Protestantisme ofwel tegen te gaan ofwel de katholieke gelovigen er van af te schermen” (O'Malley 2000, 128). In de meeste brede context bestond de contrareformatie uit vier pijlers: een binnenkerkelijke hervorming na het Concilie van Trente, het ontstaan en bloeien van verschillende religieuze katholieke ordes zoals de jezuïeten of de karmelieten, het aanwenden van literatuur en kunsten in de strijd tegen het protestantisme en ten slotte een groeiende verstrengeling van wereldlijk en religieus niveau (Blom & Lamberts 2001, 191-195).

¹³ Verhaegen 1938, 54.

¹⁴ Strubbe & Voet 1960, 131.

3 Bouwmedailles

Een van de manieren om een eerstesteenlegging luister bij te zetten, was het maken van een gedenkpenning, meer bepaald een bouwmedaille. Dergelijke commemoratieve medailles, afkomstig uit Italië¹⁵, werden geslagen of gegoten, in grote of eerder beperkte oplage, in verschillende materialen en formaten. Hun sterkte was dat ze tekst en beeld verenigden in één enkel object en daardoor een duurzamer medium vormden dan bijvoorbeeld een tekst of schilderij¹⁶. Deze ‘vereeuwiging’ vond plaats op twee niveaus. Bovengronds fungeerde de medaille als aandenken door het schenken van exemplaren aan prominente aanwezigen op de ceremonie. Deze handeling was typisch in Italië¹⁷ – getuige ook de ceremonie van de Sint-Ignatiuskerk in Rome¹⁸ – maar kwam ook voor in de Zuidelijke Nederlanden, zoals bij de Sint-Pietersabdijkerk in Gent¹⁹. Ondergronds vormde de depositie een eeuwigdurende getuigenis voor het nageslacht, zelfs wanneer het gebouw niet langer bestond²⁰. Deze overlevering werd nog versterkt door het samen begraven van medaille en steen, en de verbinding die op die manier werd gelegd tussen de twee²¹.

Ondanks het feit dat het deponeren van een funderingsmedaille in of bij de eerste steen niet in het *Pontificale Romanum* beschreven staat, lijkt het in Italië frequent te zijn toegepast²². Een voorbeeld is de Sint-Ignatiuskerk in Rome, waar de rekeningen van kardinaal Ludovisus op 21 januari 1627 een betaling registreren voor het maken van dergelijke medailles²³. Ook in de Zuidelijke Nederlanden zijn er kerken bekend uit de eerste helft van de 17de eeuw waarbij gedenkpenningen in de funderingen bij de eerste steen werden gedeponneerd²⁴. Of dit hier toen ook een gevestigd gebruik was, is nog niet verifieerbaar. Verder onderzoek moet dit uitwijzen²⁵. De vraag of er ook onder (of in) de eerste steen van de Sint-Pietersabdijkerk één of meer gedenkpenningen zijn gelegd, blijft onbeantwoord. De bronnen geven er alvast geen uitsluitsel

over. Dat er van de medaille zevenenvijftig stuks zijn vervaardigd – één in goud, zes in zilver en vijftig in verguld koper²⁶ – kan niettemin de hypothese versterken dat ze niet louter zijn uitgedeeld.

Verschillende exemplaren van de funderingsmedaille werden gelokaliseerd²⁷. De medaille waarop dit onderzoek is gebaseerd (fig. 1), is vervaardigd uit massief zilver en wordt bewaard in het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België²⁸. Aan beide zijden van het stuk wordt de beeltenis – enerzijds een portret van een man en anderzijds de voorgevel van de Sint-Pietersabdijkerk – door tekst omrand. In het volgende gedeelte zullen de afbeeldingen in relatie met hun omschrift nauwgezet worden geanalyseerd om vervolgens stil te staan bij hun metaforische betekenis.

“Op deze steenrots zal Ik mijn kerk bouwen” zijn de woorden die het portret van de gedenkpenning omranden²⁹. Het is een vers uit het evangelie van Mattheus, waarin Christus zich richt tot Simon Barjona, de latere apostel Petrus³⁰. De tekst is echter niet volledig door het ontbreken van de aanspreking “*Tu es Petrus*”, op de medaille gecompenseerd door een centrale beeltenis van de apostel. Dit omschrift refereert ook aan de eerstesteenlegging als liturgische handeling. Het Romeinse Pontificaal schrijft immers voor dat de bisschop deze woorden uitspreekt tijdens de plechtige wijding van de eerste steen³¹. De afbeelding te midden van het omschrift is een profielweergave van Petrus met gedrapeerde mantel of toga en een weelderige baard. Hij heeft krullend haar rondom een kale kruin. De maker van de medaille, *Hans Jorissen, hoochduyts man ende goudtsmit tot Andtweerden*³², toont oog voor detail in de minuscule krullende lokken die zowel het hoofd als de baard van Petrus sieren. Dit blijkt ook uit de manier waarop de slagader en spieren zich subtiel tonen in de hals van het individu of de nauwkeurigheid waarmee de plooien in het gewaad zijn aangebracht.

15 Weiss 1958, 70–71. Dit ontstaan zou nauw samenhangen met het heropleven van het antieke object tijdens de renaissance – meer bepaald de Romeinse munten die afbeeldingen droegen van gebouwen. Clarke 2003, 25. Zie ook de 17de-eeuwse bron over de bouw van Marekerk te Leiden in 1639:

“*Recommanaderende daer beneffens oock aen de Burgemeesteren, dat naer het exempel van eenige oude keyseren in het stichten ende bouwen van eenige groote oude wytmuntende gebouwen eenige medaillen te slaen ende in de fondamenten te doen metselen [...]*.” Citaat overgenomen uit De Vries 1994, 118.

16 Scher 2000, 5.

17 De Vries 1994, 117–118.

18 Verschillende exemplaren van de bouwmedailles werden hier aan hoogwaardigheidsbekleders geschonken. Johnson 1978, 10–11.

19 Daar werd een gouden exemplaar geschonken aan bisschop Triest, die de eerste steen heeft gelegd: “[...] *een fijne ghouwe waervan present ghedaen is aenden eerweerdichsten heere Bisschop van Ghendt*[...]” RAG, FSP, Reeks 341B, nr. 2311, f° 133v. Het is heel waarschijnlijk dat ook de overige medailles met dat doel werden gecreëerd.

20 Opnieuw is een citaat uit de 17de-eeuwse bron over de bouw van Marekerk te Leiden toepasselijk: “[...] *eenige medaillen te slaen ende in de fondamenten te doen metselen, omme daerbij oock bij destructie over honderden jaeren te connen weten, wanneer ende bij wien dezelve kercke was gebout*”. Citaat overge-

nomen uit De Vries 1994, 118. Zie het citaat van de Cardinal Piccolomini uit 1468: “*from a great desire for eternity... so that when, after a thousand years [the buildings] fall down with age, the monuments of Paul's name [i.e., the medals] would leap out.*” Citaat overgenomen uit Clarke 2003, 28.

21 Satzinger 2004, 109.

22 Zie onder meer het artikel van Johnson over bouwmedailles in Italië tijdens de 16de–17de eeuw: Johnson 1982, 31–59. Ook Clarke haalt diverse voorbeelden aan, zie Clarke 2003, 97–137.

23 Johnson 1978, 10.

24 Voorbeelden zijn de Jezüitenkerk in Brussel (1606), de kerk van de Ongeschoeide Karmelietessen in Brussel (1607), de kerk van de Ongeschoeide Karmelietessen te Antwerpen (1515), etc. Voor een meer gedetailleerde studie van deze bouwmedailles zie: Germonprez 2011 (te verschijnen).

25 De weinige voorbeelden aangetroffen in bronnen, kronieken of rekeningen wijzen voorlopig eerder op het tegendeel. Een andere indicatie voor deze hypothese zijn de werken van Van Loon over de monumentale geschiedenis van de Nederlanden doorheen de medailles. Het komt zelden voor dat een medaille daterend uit de door Van Loon behandelde periode (1555–1714) niet in zijn *Beschryving* is terug te vinden. Aangaande bouwmedailles bij kerken uit die periode wordt relatief weinig vermeld. Van Loon 1723–1731 en Devlieger 2005, 47.

26 “[...] *Oover het maecken vande medalien der voorschreven keercke [...] tot den nombre van vijftich copere vergulde [...] Item een fijne ghouwe [...] ende zes silvere.*” RAG, FSP, Reeks 341B, nr. 2311, f° 133v.

27 Het gaat uitsluitend om zilveren en verguld koperen exemplaren – de gouden medaille is (nog) niet teruggevonden. Zowel de Koninklijke Bibliotheek in Brussel als het STAM in Gent bezitten een exemplaar in zilver en een in verguld koper. Het verguld koperen exemplaar van het STAM bevindt zich in de permanente collectie van de Sint-Pietersabdij. Verder werden een aantal medailles in privébezit opgespoord. Opvallend in het STAM was ook de Siegburgse maatkan waarvan het deksel beide afbeeldingen van de gedenkmedaille toont. (STAM Gent, Bijlokecollectie, maatkan, inv.nr. 699).

28 Deze medaille draagt het inventarisnummer 608.

29 “*Super hanc petram aedificabo ecclesiam meam*”. Mattheus, XVI: 18.

30 Mattheus, XVI: 18.

31 S.n. 1707, 194.

32 RAG, FSP, Reeks 341B, nr. 2311, f° 133v. Uit het onderzoek van Smolderen bleek dat de echte naam van de man *Jan Joris Kavelinckx* (ca. 1590–1652) was en dat hij getrouwd was met de dochter van beeldhouwer *Hans van Mildert* (1588–1638). Smolderen 2007, 36–37.

FIG. 2 Huidige kerkgevel van de Sint-Pietersabdijkerk in Gent (foto K. Vandevorst).
Present church façade of the abbey church of St Peter's in Ghent (photo K. Vandevorst).

In de literatuur bestaat onenigheid over de identiteit van de man op de medaille. Verschillende auteurs stellen dat het niet om Petrus gaat, maar om opdrachtgever Ioachim Arsenius Schaeyck, abt van de Sint-Pietersabdij³³. Die hypothese interpreteert de kaalhoofdigheid op het portret als de tonsuur van de 17de-eeuwse geestelijkheid. Bovendien zijn afbeeldingen van de opdrachtgever op bouwmedailles zeer courant (cf. *infra*). In de rekeningen van de Sint-Pietersabdij staat echter dat Jorissen werd betaald voor een model met “*pourtraict van Ste pieters hoofd*”³⁴. Al is het natuurlijk niet onmogelijk dat Schaeyck enkele trekken van zijn fysionomie in de afbeelding van Petrus liet verwerken om zich zo met deze kerkenbouwende apostel te vereenzelvigen³⁵.

De keerzijde van de medaille toont de voorgevel van de Sint-Pietersabdijkerk, met het opschrift “*Ioachim Arsenius abb S Petri iuxta Gand in Monte Bland*” of “*Ioachim Arsenius [Schaeyck] abt van Sint-Pieters nabij Gent op de Blandijnberg*”. Deze woorden delen mee wie de abt was tijdens de eerstesteenlegging, om welk gebouw het gaat en waar het zich bevindt. Het opschrift wordt op drie plaatsen onderbroken door de voorstelling van de kerkgevel die uit het veld van de afbeelding treedt. De kerk wordt hierdoor als het ware uit de medaille getild en op de voorgrond geplaatst. In de afsnede, onder de kerkgevel, staat het jaar MD-CXXIX [1629] aangegeven.

³³ Auteurs van mening dat abt Schaeyck wordt afgebeeld op de munt zijn onder meer Laleman 1992, 86; Deruelle 1933, 37–38. Anderen zijn ervan overtuigd dat het om een afbeelding van de apostel Petrus gaat: Van Driessche 1980, 81; Schoorman

1899, 138. Ook Van Loon sluit zich hierbij aan met zijn beschrijving “*het hoofd van Sint Peter, als Beschermheylig dier Abtdye*”. Van Loon 1726, 188.

³⁴ “[...] oover het maecken vande medalien der voorschreven keercke op d’eene zijde vande welcke

stondt het pourtraict van Ste pieters hoofd [...]”. RAG, FSP, Reeks 341B, nr. 2311, f° 133v.

³⁵ Met dank aan Prof. dr. Verboven voor deze mondelinge informatie.

FIG. 3 Weergave van de Sint-Pietersabdij in Gent in *Flandria Illustrata* (Sanderus 1644, 113-114). UGent, Handschriftenleeszaal. Reproduction of the abbey church of St Peter's in Ghent in *Flandria Illustrata* (Sanderus 1644, 113-114). Ghent University, Manuscripts Department.

Uit de afbeelding van de gevel kan worden afgeleid dat de marker het bouwwerk in de eerste plaats wilde voorstellen als een koepelkerk. Dit blijkt uit verschillende zaken. Zo wordt de aandacht van de kijker subtiel naar de koepel geloodst door het feit dat dit element in perspectief is geplaatst en de rest van het gebouw (schijnbaar) niet. De koepel lijkt hierdoor geen onderdeel te vormen van de kerk als geheel, maar er als het ware boven te zweven³⁶. Ook de manier waarop de lantaarn bovenaan de constructie staat afgebeeld, bewerkstelligt die wens. De top reikt immers tot aan de rand van de medaille waardoor ze deel gaat uitmaken van het omschrift. Zo vormt de lantaarn een leidraad voor de aanschouwer van de medaille, aangezien zij aangeeft waar het omringende vers start [voor 'Ioachim'] en eindigt [na 'Bland'].

Een aantal kleine afwijkingen buiten beschouwing gelaten³⁷, is er een markant verschil tussen de afgebeelde gevel op de medaille en de uiteindelijk gerealiseerde kerkfaçade van de Sint-Pietersabdijkerk. Op de medaille wordt het gebouw namelijk afgebeeld zonder middenrisaliet³⁸ en driehoekig fronton, terwijl dit nochtans als een van de elementaire kenmerken van de Gentse abdijkerk kan worden beschouwd (fig. 2). Sommige auteurs wijten dit verschil aan een verandering van het oorspronkelijke ontwerp³⁹. Als dit het geval was, dan moet het alvast vóór 1641 zijn beslist. Dat jaar werd immers het eerste deel van de *Flandria Illustrata* gepubliceerd⁴⁰. Dit magnum opus van historicus Antonius Sanderus – met teksten waarvan de historische waarde vaak niet erg hoog wordt ingeschat, maar waar de illustraties mits de nodige kritische zin een schat aan informatie bieden⁴¹ – bevat een panorama

³⁶ De thematiek van de zwevende koepel is niet zonder voorgaand. We denken onder meer aan de herconsecratie van de Hagia Sophia in Istanbul. Procopius schreef toen het volgende: "Rising above this circle is an enormous spherical dome which makes the building exceptionally beautiful. It seems not to be founded on solid masonry, but to be suspended from heaven by that golden chain and so cover the space." Mango 1986, 75.

³⁷ Binnen de context van dit artikel gaan we hier niet verder op in. Een korte samenvatting van de verschillen is onder meer terug te vinden in Smolderen 2007, 40.

³⁸ Dit is het vooruitspringende middelste deel van de gevelpartij. Haslinghuis & Janse 1997, 381.

³⁹ Deruelle, 1933, 38; Smolderen 2007, 40 etc.

⁴⁰ Voor een beschrijving van deze eerste editie, de heruitgaven ervan en de overige edities, zie De Vleeschauwer 1978, 1-114.

⁴¹ De Vleeschauwer 1978, 47-48.

van de Sint-Pietersabdij in vogelperspectief waarop heel duidelijk het risaliet met fronton te zien is (fig. 3)⁴². Tijdens het vervaardigen van deze afbeelding was de kerk nog lang niet voltooid. Zo toont een pentekening van de heropbouw van het abdijcomplex uit 1666 immers de afwezigheid van de koepel en de gevel⁴³.

Wanneer de bouwmedaille van de Sint-Pietersabdijkerk naast de quasi gelijktijdige medaille van de al vermelde Sint-Ignatiuskerk in Rome (fig. 4) wordt gelegd, vallen er een aantal zaken op. In de eerste plaats is er de analogie tussen de beide afgebeelde kerkgevels. Het lijkt alsof de afbeeldingen uitgaan van eenzelfde basisontwerp, met dat verschil dat de Italiaanse gevel van een extra voorbouw met twee zijkoepels is voorzien. Beide stukken tonen een koepelkerk⁴⁴ met een gelijkaardige vierkante robuuste onderbouw. De afwezigheid op de Gentse medaille van de klokkentoren – het architecturaal element dat misschien wel het meest de beide kerken van elkaar onderscheidt – draagt bij tot deze analogie. Op de keerzijde van de medailles is er een belangrijk verschil. Daar waar het Italiaanse stuk de patroon kardinaal Ludovico Ludovisi toont, wordt op de medaille van de abdijkerk de patroonheilige Petrus afgebeeld terwijl de opdrachtgever Schaeyck slechts in het omschrift staat vermeld. Nochtans is het gebruikelijk dat dergelijke medailles expliciet het portret van de opdrachtgever of stichter weergeven in combinatie met

een afbeelding van het geplande gebouw⁴⁵. Het exemplaar met de Sint-Pietersabdijkerk is in dat opzicht dus eerder onconventioneel. Als laatste blijkt duidelijk de nadruk op de koepel in de Gentse medaille. Koepels waren misschien wel het belangrijkste stijlkenmerk van de katholieke barokarchitectuur en domineerden sinds de renaissance de kerkarchitectuur in Italië⁴⁶. Binnen de Zuidelijke Nederlanden daarentegen vormt de koepel anno 1629 een hoogst vernieuwend element binnen de kerkenbouw. Enkel de bedevaartskerk van Scherpenheuvel, waarvan de plechtige eerstesteenlegging plaatsvond in 1609 ging hieraan vooraf⁴⁷. Vanuit deze optiek hoeft het niet te verwonderen dat de Italiaanse medaille de klemtoon niet (langer) op de koepel plaatst, terwijl het Gentse exemplaar dit des te meer doet.

Gezien de iconografische gelijkenissen tussen beide medailles en het feit dat de ceremonie in Rome (1626) en die in Gent (1629) amper drie jaar van elkaar verwijderd lagen, is het niet ondenkbaar dat de eerstesteenlegging van de Sint-Ignatiuskerk, en meer bepaald de bijbehorende parafernalia, in de Sint-Pietersabdij bekend waren⁴⁸. Verschillende argumenten sterken deze overtuiging. Zo is geweten dat Pieter Huyssens, de architect van de abdijkerk, tussen 1626 en eind 1627 in Italië verbleef op vraag van aartshertogin Isabella⁴⁹. Mogelijk haalde Huyssens zijn informatie dus uit eerste hand. Hetzelfde kan tellen voor Cornelius Marcia, een monnik

FIG. 4 Medaille geslagen ter ere van de eerstesteenlegging van de Sint-Ignatiuskerk in Rome (1626) (Privé-verzameling, Johnson 1982, 37). *Medal cast in honour of the laying of the first stone of the church of St Ignatius in Rome (Private collection, Johnson 1982, 37).*

⁴² Sanderus 1641, Dl. I, 14-115. We weten dat abt Schaeyck, als liefhebber van de kunsten en letteren, als mecenas optrad voor het werk van Sanderus. Berings & Van Simaey 1988, Dl. VII 142.

⁴³ Vandenhouste *et al.* 1997, 58-60.

⁴⁴ Bij de Sint-Ignatiuskerk in Rome is het koepel-element uiteindelijk wel achterwege gelaten, maar die beslissing viel tijdens de bouwwerken en dus na het vervaardigen van de bouwmedailles. Verschillende oorzaken lagen aan de basis van

deze beslissing. Zo is tijdens het bouwen van de kerk de architect naar Siena verhuisd, waarna zijn vervanger verschillende wijzigingen aanbracht aan het project. Daarnaast betekenden het gebrek aan fondsen en de tegenstand die bestond bij onder meer de naburige Dominicanenkerk, de definitieve weglating van de geplande koepel. Johnson 1978, 19.

⁴⁵ Clarke 2003, 25-29 en Satzinger 2004, 112-113.

⁴⁶ In die mate zelfs dat er kan worden gesproken van de dominante kerkbouwworm sinds het einde van de 15de eeuw. Ippolito 1997, 87-102.

⁴⁷ Duerloo & Wiggins 2002, 10.

⁴⁸ Het relaas van de ceremonie duikt in ieder geval op in historische naslagwerken op het einde van de 17de eeuw, bijvoorbeeld Buonanni 1699, 552-562.

⁴⁹ Braun stelt dat Huyssens op 20 november 1626 in Rome aankwam. Braun 1907, 108.

van de Sint-Pietersabdij die de toestemming kreeg om in 1618, ter bevordering van zijn literaire carrière, een studiebezoek naar Rome te ondernemen. Uiteindelijk bleef hij in Italië tot 1628⁵⁰.

Na deze analyse kan de vraag worden gesteld naar de onderliggende boodschap die de Gentse bouwmedaille met zich meedraagt. Via een wisselwerking tussen beeld en tekst op de medaille trachtten de opdrachtgevers een aantal zaken met elkaar in verband te brengen. Vanuit haar primaire functie als gedenkpenning herinnert de medaille aan de eerstesteenlegging van de kerk en haar bouwheer door een opsomming van de klassieke

feiten: bouwplaats, jaar van de ceremonie en opdrachtgever. De afbeelding van het vooraanzicht is bedoeld om de tijdgenoten in 1629 al een beeld te geven van het te realiseren project. Daarnaast speelt de medaille door de vele verwijzingen naar de Italiaanse context een rol bij het identificeren van de abdij als contrareformatorische architectuur.

4 Dichtbundel

Naast de gedenkpenningen werd er ook een dichtbundel samengesteld en in drukvorm uitgegeven (fig. 5)⁵¹. Het schrijven van gelegenheidsstukken bij de bouw van een nieuwe kerk gaat terug op een lange traditie, met Eusebius' lofrede bij de kerkwijding in Tyre in 314 n.Chr. als typevoorbeeld⁵². Ook literaire genres zoals de *ekphrasis*, een kunstige beschrijving van een voorwerp of de *periegesis*, een verbale rondleiding, werden courant aangewend om dergelijke rituele ceremonies te verfraaien. Hetzelfde geldt voor het schrijven van epigrammen, theaterstukken of de *Descriptio Templi*⁵³. Deze toepassingen kenden een sterke heropleving in de 16de en 17de eeuw, conform de contrareformatorische aandacht voor het kerkgebouw en aanverwante rituelen, evenals voor de Bijbelexegese binnen de *Studia Humanitatis*⁵⁴. Toch zijn dergelijke teksten vooral het product van kerkwijdingen en komen ze minder voor bij eerstesteenleggingen.

Ook in de Zuidelijke Nederlanden zijn er weinig literaire teksten gekend die zijn uitgegeven ter gelegenheid van kerkelijke eerstesteenleggingen. Zo zijn er voor dat type ceremonie tijdens recent onderzoek naar het schooltoneel van de jezuïeten in Vlaanderen slechts drie komediestukken teruggevonden⁵⁵. De dichtbundel ter ere van de Gentse eerstesteenlegging anno 1629 werd eveneens door jezuïeten opgesteld. Het kan verbazing wekken dat zij de literaire opkuis van een benedictijnerabdij verzorgden⁵⁶. Dit moet echter in de context van het studieplan en de onderwijsstrategie van de jezuïeten worden geplaatst, waarbij retoriek en tekstexegese in de colleges uitvoerig aan bod kwamen. Dichtbundels en schoolboeken zoals de *Parnassus Societas Iesu* (1654) besteedden bijzondere aandacht aan gebouwbeschrijvingen.

Literair is de Gentse bundel van gematigde en variabele kwaliteit. Hij werd geschreven door Willem van Schoone, Laurent van Schoone en Peter Boele, retoricaleerlingen van het Gentse Jezuïetencollege. De dichtbundel bestaat uit zeven entiteiten en kan als een lofzang op abt Schaeyck en de nieuwe kerk worden gelezen. De belangrijkste thema's zijn de grootsheid van de onderneming (met een lofzang op abt Schaeyck en een verheerlijking van het landschap) en de eerstesteenlegging zelf. De architectuur komt in de gedichten niet letterlijk aan bod, maar wel door een ekphrasische beschrijving van de werkzaamheden: het gebouw

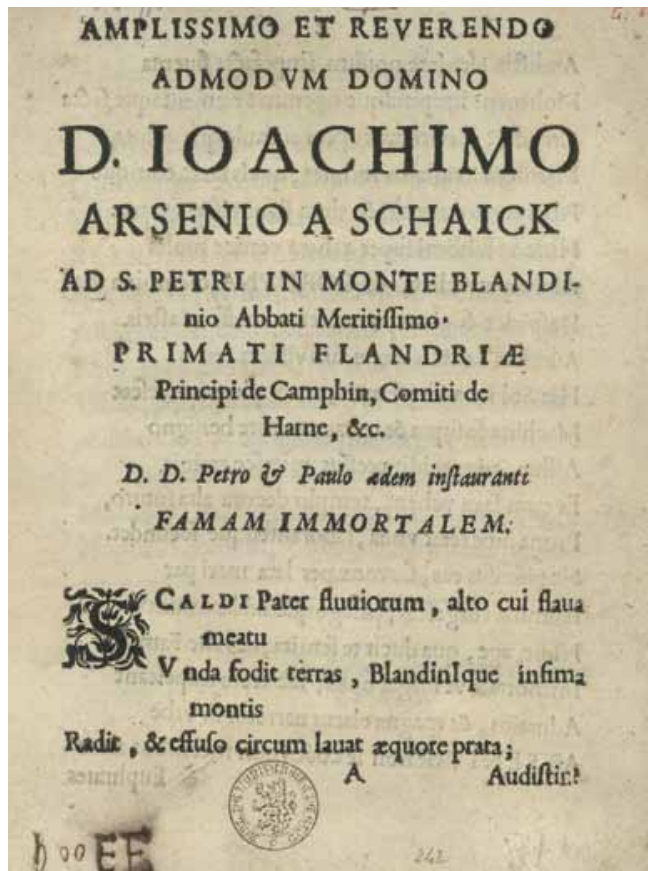

FIG. 5 Dichtbundel opgesteld ter ere van de eerstesteenlegging van de Sint-Pietersabdijkerk in Gent (1629) (UGent, Handschriftenleeszaal. Van Schoone 1629).

Frontispice of the volume of laudatory poems in honour of the laying of the first stone of the abbey church of St Peter's in Ghent (1629) (Ghent University, Manuscripts Department. Van Schoone 1629).

⁵⁰ Varenbergh 1878, 147.

⁵¹ "Joos Dooms ende Jan vande Kerckhove, boeckdruckers oover het drucken van eenighe carmina by de studenten vande Jesuyten ghepresenteert aen zijn Eerw. t int legghen vanden voornoemden eersten steen midtsgaders aen Jan de Grave voor het binden vande voorschreven carmina in boeckkens." RAG, FSP, Reeks 341B, nr. 2311, f° 133r. De Handschriftenzaal van de Universiteit Gent heeft een exemplaar van deze dichtbundel in haar bezit.

⁵² Van Eck 1998, 456.

⁵³ Schlegelmilch 2003, 25. De *descriptio templi* wordt door Schlegelmilch beschreven als een

onderdeel (300 à 1400 verzen) van een grotere verzameling gelegenheidsgedichten geschreven naar aanleiding van de inwijding van het gebouw. Deze verzen kenmerken zich door een uitgebreide gebouwbeschrijving in hexameters met gebruik van antieke en humanistische dichterlijke voorbeelden. Daarnaast zien we ook een grote interesse voor architectuur en kunst, die gedetailleerd wordt beschreven (locatie, materiaalgebruik, grondvorm, richting...) met als doel de ervaring van de beschouwer te imiteren en te sturen.

⁵⁴ Schlegelmilch 2003, 119.

⁵⁵ Het gaat om de eerstesteenlegging van de O.L.V.-ten-Sneeuwkerk in Gent (1606), de eerstesteenlegging van een kapel in Oudenaarde (1619) en de eerstesteenlegging van een kerk te Ieper (1620). Proot 2008, DII 271, 365 en 545.

⁵⁶ Hetzelfde geldt voor het feit dat de Benedictijnen de jezuïetenbroeder Pieter Huyssens kozen als architect. Volgens Schuttringer moeten beide zaken worden verstaan als "un geste de reconnaissance de la Compagnie de Jésus envers l'abbaye Saint-Pierre" voor de financiële steun en vrijgevigheid van de abten. Schuttringer 1964, 11.

dat hoogverheven en kolossaal zal worden opgetrokken uit marmerblokken, de grote brokken natuursteen die worden gehouwen, bergen die worden leeggehaald ten behoeve hiervoor, etc.

5 Het belang van de onderneming

De aanroeping van het landschap, meer bepaald van de Scheldestroom en de Blandijnberg, biedt de perfecte aanleiding om de grootsheid van de onderneming te benadrukken. “*Scaldi Pater fluviorum*” of “Schelde, de vader van de rivieren” luiden de eerste woorden van de topografische beschrijving van de plek waarop de kerk zal worden gebouwd. De omvang van de berg evocert zowel de te houwten bouwsteen als de hoogte van het toekomstige bouwwerk, terwijl de stroming van de Schelde een belangrijke rol speelt in het aanvoeren van materiaal en werkkrachten. Het ruwe landschap verwijst op zijn beurt naar de zware inspanningen die voor het optrekken van het monument geleverd zullen worden. Kortom, de natuur speelt een belangrijke rol in de onderneming door het aanbrengen van alle grondstoffen. De auteurs willen hiermee beklemtonen dat het niet enkel de wil van de mensen is om daar een nieuwe kerk op te trekken. Ook de participatie van God, de schepper van alle natuurlijke elementen, wordt in de constructie van de abdijkerk gesuggereerd, wat het belang van het bouwwerk aanzienlijk onderstreept.

De Blandijnberg en de Schelde, als bepalende topografische elementen in de bouw van de Gentse kerk, bieden ook de mogelijkheid een parallel te trekken met de St. Pietersbasiliek te Rome, gelegen aan de *Mons Vaticanus* en de Tiber. Op die manier wordt de constructie gelinkt aan het contrareformatorische programma dat de Kerk vanuit Rome voert. Meer nog, het is er een expliciet, krachtdadig en evenwaardig antwoord op, de Romeinse bijval waardig: “Nu, vooruit, waarlangs de weg je leidt, voer dit nieuws mee stroomafwaarts, opdat het onsterfelijke gebouw zou oprijzen; doe het opdat de woningen van de Aduatica verstedeld zouden staan en over de beroemde Arsenius [abt Schae-yck] gesproken wordt in de grote stad”⁵⁷.

Na het topografisch kaderen van het bouwwerk, grijpen de opdrachtgevers de dichtbundel aan om de constructie van de kerk in een contrareformatorische context te plaatsen. Zuivering van ‘ketterij’ staat hier centraal. Zo wordt abt Schae-yck vergeleken met de heilige Amandus, die in de 7de eeuw streken in Vlaanderen kerstende en oorspronkelijk de abdij van Sint-Pieter stichtte: “Ooit beroemde Mercurius zich hier op een stinkend heiligdom, de grote Amandus wierp de gedenktekens van Mercurius omver”⁵⁸. In navolging van Amandus verdreef ook Schae-yck de protestantse ketterij. De bouw van een nieuwe abdijkerk vormde daarbij de triomf over de beeldenstormers die de voormalige kerk hadden vernield: “Hier praalde een zwarte ketterij om de uitgestrekte puinhopen. U hebt die puinhopen, een herinnering aan de zwarte ketterij, geslecht. O, u die een tweede Amandus bent, ooit werd Mercurius overwonnen en naar de onderwereld gezonden, nu evenwel de ketterij”⁵⁹.

6 Symboliek van de eerste steen

De thematiek van het uitroeien van ketterij waarop de verzen meermaals zinspelen, kan worden gelezen als een gesublimeerde variant van de voorschriften van het *Pontificale* voor de eerstesteenlegging. De eerste woorden die de bisschop tot God richt, gaan immers over het zout en het water die werden geëxorciseerd van elk ‘duivels bedrog’ om vervolgens de bouwplaats te kunnen zegenen⁶⁰. Daarin schuilt ook de betekenis van de wijding van de steen: op die manier wordt het kwaad verdreven en kan de constructie transformeren in het huis van God. Vandaar dat talrijke katholieke kerken en kerkhoven moesten worden heringewijd na de Beeldenstorm en andere opstoten van protestantisme. Ze waren door ketters ‘bezoedeld’ en hadden daardoor hun sacrale karakter verloren⁶¹.

Het epigram over de eerstesteenlegging werd al geciteerd. Wanneer de vertaling ervan nauwgezet wordt bekeken, blijken verschillende interpretatieniveaus mogelijk. Zo is er de referentie aan het aandeel van God in de constructie van de Sint-Pietersabdij. Niet de mens – in het vers geduid als ‘*manus annulata*’, een verwijzing naar de episcopale ring als symbool van het ambt van de bisschop – was verantwoordelijk voor de fundamenteën, maar God (‘de natuur’) door de creatie van de bodem met daarop de Blandijnberg. Door het leggen van deze ‘eerste steen’, plaatst God de fundamenteën waarop de opbouw van de stenen kerk door mensen kan rusten. Het plechtig aanbrengen van de symbolische eerste steen door bisschop Antoon Triest vormt in deze interpretatie de ontbrekende schakel.

Die goddelijke hand in de constructie van de abdijkerk komt ook ergens anders in de dichtbundel voor: “Het bouwwerk dat u met uw gewijde hand grondvest, terwijl u de eerste zaaisteent legt van het gewrocht”⁶². Petrus Boele omschrijft de eerste steen hier als een zaaisteent en vergelijkt de fundamenteën van de voormalige kerk als een niet uitgeroeide wortel die opnieuw schiet. Dit kan een verwijzing inhouden naar de parabel van de zaaier, waar het toekomstige gebouw een belangrijke rol zal spelen in het woord van God⁶³.

Naast deze particuliere interpretatie is er ook een universele lezing met betrekking tot de fundamenteën van het christendom mogelijk. Binnen deze optiek vormt Christus de eerste steen of hoeksteen van het geloof en alle gelovigen de overige stenen. Uit het samenvoegen van al deze stenen ontstaat een spiritueel gebouw: ‘de Kerk’⁶⁴. De laatste verzen van het tweede hoofdstuk uit de Brief aan de Efeziërs zijn hier toepasselijk, aangezien ze spreken over de kerk als spirituele constructie “[...] gebouwd op het fundament van de apostelen en profeten, waarvan Christus Jezus zelf de hoeksteen is. Op Hem, die het hele bouwwerk in zijn voegen houdt, groeit het uit tot een heilige tempel in de Heer. Op Hem wordt ook u mee opgebouwd tot een woning van God, in de Geest”⁶⁵. Deze passage evocert heel specifiek de metaforische ondertoon van de funderingsretoriek, een symboliek die in verscheidene Bijbelverzen voorkomt⁶⁶. Zo ook staat de eerstesteenlegging bij de bouw van de St.-Pietersabdijkerk duidelijk in het teken van het herbevestigen van het katholieke geloof in Gent.

⁵⁷ “*Nunc, age [Scaldi], qua ducit te semita, devehe Famam, Immortale ut surgat opus, fac tecta stupefant / Aduatica, & magna clarus naretur in urbe / ARSENIUS non se coctis tam moenibus altus.*” Van Schoone 1629, 2.

⁵⁸ “*Olim, hic Mercurius sano se iactat olenti, Mercurii magnus monumenta cuertit Amandus.*” Van Schoone 1629, 5.

⁵⁹ “*Haeresis hic fuis iactat se nigra ruinis, vertisti Haerescos nigrae monumenta, ruinas. Vincitur, & patrium praeceptis legatur ad Orcum / Mercurius quondam, nunc Haereticus Alter Amande.*” Van Schoone 1629, 6.

⁶⁰ S.n. 1707, 190.

⁶¹ Desacraties van kerken of conventen kunnen enkel ongedaan gemaakt worden door het gebouw

opnieuw in te wijden. Grundmayer 1863, 94-95.

⁶² “*Quam nunc Sacrata dextera molem feris / Cum seminale machinae faxum locas.*” Van Schoone 1629, 5.

⁶³ Lucas, VIII: 4-15.

⁶⁴ Plumpe 1943, 9.

⁶⁵ Efeziërs, II: 19-22.

⁶⁶ Zie ook Jesaja XXVIII: 16-17; I Korintiërs III: 10, 11, 16-17 of I Petrus, II: 6-8.

Besluit

In dit artikel werden diverse bronnen over de eerstesteenlegging van de Sint-Pietersabdijkerk geanalyseerd om te achterhalen hoe ze tot een beter begrip van de architecturale betekenis van één van de eerste koepelkerken in de Zuidelijke Nederlanden konden bijdragen. Er werd vastgesteld dat de eerstesteenlegging in Gent nauw aansloot bij de Italiaanse traditie van luisterrijke ceremonies, kaderend in de brede antiprotestantse beweging sinds het Concilie van Trente. Opdrachtgever Arsenius Schae-yck benutte de eerstesteenlegging om het gebouw nog vóór zijn voltooiing met betekenis te beladen. Dat was bij de Sint-Pietersabdijkerk van prioritair belang, omwille van de contrareformatorische boodschap die de kerk in zich moest dragen. Men kon niet wachten op de effectieve realisatie van het gebouw, omdat het antiprotestantse offensief immers toen, anno 1629, nodig was. Door de boodschap die de commemoratieve medaille en de bundel lofzangen samen uitdroegen, probeerde men dit effect te bereiken. Het gedicht gunt de toehoorder of lezer al een vooruitblik op de toekomstige kerk, door het beschrijven van de aanvoer van bouwmaterialen, de staat van het bouwwerk etc. Dit beeld werd ondersteund door de talrijk vervaardigde bouwmedailles die de geplande voorgevel toonden. De gelijkenissen met de medaille van de Sint-Ignatiuskerk in Rome bleken hier bijzonder frappant.

Die betekenisgeving beperkte zich niet louter tot het gebouw zelf. Ook het ritueel kreeg immers een lokale contrareformatorische agenda ingebouwd. De voorgeschreven ceremonie, met haar inwijdingen en exorcisme, moest anno 1629 definitief de schandvlek van de Beeldenstorm en de protestantse 'kuiperijen' uitwissen. De godsdiensttroebelen hadden in Gent niet enkel de figuurlijke fundamenten van het diepgewortelde geloof aangetaast; ook de kerkgebouwen met hun kunstbezit kwamen gehavend uit de strijd. De Sint-Pietersabdijkerk was vrijwel volledig verwoest en afgebroken. Het heropbouwen van een nieuwe kerk op de plaats waar voorheen 'duistere ketterij' heerste, toonde de vitaliteit van het katholicisme. Het gebouw zou oprijzen als een feniks uit zijn as en beloofde een plaats te worden voor de actieve verspreiding van het contrareformatorische programma in de Zuidelijke Nederlanden, naar het voorbeeld van de Romeinse moederkerk. De rijkelijke opulstering van de eerstesteenlegging luidde zo een nieuw tijdperk in en symboliseerde de definitieve afrekening met het 'ketterse' protestantisme in Gent.

Ten slotte rest er nog de vraag wat deze studie bijbrengt over architectuur. Vroegere literatuur maakte soms gewag van de Italiaanse aard van het gebouw⁶⁷, maar veelal steunde men hiervoor louter op stijlgeschiedenis. Inderdaad, het gebouw is in de Nederlanden eerder atypisch te noemen en lijkt daarbij aan te sluiten bij de Italiaanse architectuur. Maar dat is slechts een deel van het verhaal. In Gent besliste men de Sint-Pietersabdijkerk te heropbouwen als een bolwerk van de contrareformatie. Dit valt te ver-

klaren uit de context in tijd (katholieke reveil na het Concilie van Trente) en ruimte (iconoclasme in Gent). De eigenlijke Italiaanse architectuur is hier niet zozeer van belang, wel de verbondenheid die werd gecreëerd met een type kerkbouw dat het vlaggenschip van het katholieke tegenoffensief vormde. Die specifieke manier van bouwen was hierbij louter een component in een groter instrumentarium van betekenisgeving (naast bijvoorbeeld verschillende vormen van parafernalia). De adaptatie van italianiserende vormen, zoals het koepелеlement of de typische gevel, fungeerde als medium om een bepaalde boodschap te verspreiden. Diezelfde boodschap wordt eveneens door niet-Italiaanse elementen ondersteund, zoals de enkele klokkentoren die zich achteraan op de lengteas van de kerk aan de koorzijde bevindt⁶⁸.

De actoren betrokken bij de bouw van de nieuwe kerk wilden met de eerstesteenlegging in 1629 een contrareformatorische boodschap uitdragen. Dit deden ze door te appelleren aan de Italiaanse architectuur. Van een loutere imitatie is geen sprake, wel van het aanwenden van Italiaanse architecturale elementen en het adopteren van een Italiaanse traditie van ceremoniële opulstering en rituele betekenisgeving, in de lokale contrareformatorische strijd.

Dankwoord

Dit artikel kwam tot stand aan de vakgroep Architectuur en stedenbouw (Faculteit Ingenieurswetenschappen UGent) in het kader van het FWO-project 'De constructie van de betekenis van architectuur bij inwijdingsrituelen in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, 1564-1700'. Wij bedanken Christian Dekesel, Jeanine Baldewijns en prof. dr. Koen Verboven voor de nuttige opmerkingen en hulp, prof. dr. Dirk Sacré voor het checken van de Latijnse transcriptie en vertaling, en prof. dr. Maarten Delbeke voor de ondersteuning.

Summary

Constructing ritual meaning in counter-reformational church architecture: the foundation ceremony of the abbey church of St-Peter's in Ghent (1629) (prov. of East Flanders)

The deposition of the first stone of St Peter's abbey church in Ghent (1629) invested the building with a meaning even before its completion by means of several paraphernalia produced in honour of the event. In this article, two main sources were analyzed to reveal a better understanding of the architectural meaning of one of the first domed churches in the Netherlands: a commemorative medal (with preview of the planned façade) and a volume of poetry. Through the interaction of both text and image in these sources, several aspects were connected to each other: Abbot Ioachim Arsenius Schae-yck (1615-1631) is identified with the rebuilding of the church, with Amandus in the combat against Protestantism and with the apostle Peter as the original

⁶⁷ "L'édifice rappelle les églises contemporaines de Rome [...]" Eschapasse 1963, 59 of «L'église elle-même fut réédifiée sur un plan grandiose, imité des églises romaines de la Renaissance [...]" Cloquet 1904, 365 of «[...] een prachtige abdijkerk die door haar koepel een uniek voorbeeld vormde van barokke bouwkunst naar Italiaans model." Vandenhoutte et al. 1997, 58, etc.

⁶⁸ In Italië was het gebruik van een enkele toren

achteraan op de lengteas niet ingeburgerd, terwijl het in de Nederlanden tot de gebruikelijke kerkarchitectuur behoorde. Volgens Daelemans et al. heeft de plaatsing van een klokkentoren verschillende functies, waaronder de symbolische functie dat de toren de plaats aanduidt van het Heilig Sacrament, als een soort tabernakel in de stad (Daelemans, Koninckx & Van Loo 2000, 76). Bij de Sint-Pietersabdijkerk bevindt de toren zich bij de

askapel die aan Maria is gewijd. Die positionering heeft een contrareformatorische lading, want de Mariacultus werd in de contrareformatie expliciet als propaganda voor het katholicisme ingeschakeld. Misschien schuilt hier ook het antwoord op de vraag waarom men de onderbouw van de askapel (eveneens gewijd aan Maria) uit de voorgaande abdijkerk heeft bewaard en zelfs in de nieuwe barokkerk heeft ingebouwd. Laleman 1997, 131.

founder of the abbey (and consequently to the St Peter's basilica in Rome). The new church is linked to the counter-reformation programme pursued by Rome, to a type of church architecture symbolizing the vitality of Christianity and to God as an actor in its construction.

The subtle interplay of the commemorative medal and the anthems provided the spectator a preview of the planned church at the ceremony of the laying of the first stone. This was important as the building could not yet speak for itself and the message of triumph of Catholicism over heresy was a welcome one at the time of reconstruction in 1629. The counter-reformational

agenda, depicting the church as a phoenix rising from its ashes after the destruction of the iconoclasm, is clear. This message is also supported by the architecture itself. By appealing to Italian architecture, a connection is made with a type of church typical of the Catholic counteroffensive. However, it is not a case of pure imitation, as the Italian architectural elements are merely applied for the purpose of the alliance that was crafted with a style of architecture signifying Catholic triumph and vitality. Moreover, local components were included in the building of the church as well.

Bibliografie

Bronnenoverzicht

S.n. 1707: *Pontificale Romanum Clementis VIII primum: nunc denuo Urbani PP. VIII*, Antwerpen.

VAN LOON G. 1726: *Beschryving der Nederlandsche historipenningen of beknopt verhaal van't gene sedert de overdracht der heerschappye van Keyzer Karel den vyfden op Koning Philips zynen zoon, tot het sluyten van den Uytrechtschen Vreede, in de zeventien Nederlandsche Gewesten is voorgevallen* DL II, 's-Gravenhage.

VAN SCHOONE W. 1629: *Amplissimo et Reverendo Admodum Domino D. Ioachimo Arsenio A Schaick Ad S. Petri in Monte Blandinio Abbati Meritissimo Primati Flandriae [...]*, Gent.

Secundaire literatuur

BAUDOT J. 1909: *La dédicace des églises*, Parijs.

BERINGS G. & VAN SIMAEY C. 1988: Abbaye de Saint-Pierre au Mont-Blandin à Gand. In: BERLIÈRE U., BERINGS G., DECLERCQ G.A., LEBBE C. & VAN SIMAEY C., *Monasticon belge. Province de Flandre Orientale* VII, deel I, Luik, 69-154.

BLOM J.C.H. & LAMBERTS E. (eds) 2001: *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn.

BRAUN J. 1907: *Die belgischen Jesuitenkirchen: ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes zwischen Gotik und Renaissance*, Freiburg im Breisgau.

BRINKHOFF L., HOLLAARDT A., VERHEUL A., VISMANS T.A., WEGMAN A.J. & DE WOLF W. 1968: *Liturgisch Woordenboek*, Roermond.

BUONANNI F. 1699: *Numismata pontificum romanorum quae a tempore Martini V. usque ad annum MDCXCIX. vel auctoritate publica, vel privato genio in lucem prodire*, Rome.

CLARKE G. 2003: *Roman House - Renaissance palaces. Inventing antiquity in fifteenth century Italy*, Cambridge.

CLOQUET L. 1904: Église Notre-Dame Saint-Pierre. In: BERGMANS P. & VANDER HAEGHEN V. (reds), *Inventaire Archéologique de Gand* 37, Gent, 365-367.

DAELEMANS B., KONINCKX J. & VAN LOO S. 2000: De verplaatsing van de klokkentorens in de 17de eeuwse kerkarchitectuur. In: DE JONGE K., DE VOS A. & SNAET J. (eds), *Bellissimi ingegni, grandissimo splendore. Studies over de religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de eeuw*, Leuven, 67-78.

DERUELLE M.I.J. 1933: *De St.Pietersabdij te Gent. Archeologische studie*, Gent.

DE VLEESSCHAUWER C. 1978: De Flandria Illustrata van Antonius Sanderus, *Archief- en bibliotheekwezen in België* 1-2, 1-114.

DEVLIEGER L. 2005: *The Construction of the meaning of architecture in dedication rites in the Southern Netherlands, 1564-1700*, Gent. (Onuitgegeven voorstudie op het gelijknamig FWO-project Universiteit Gent)

DE VRIES D. 1994: *Bouwen in de late middeleeuwen: stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht.

DUERLOO L. & WINGENS M. 2002: *Scherpenheuvel. Het Jeruzalem van de Lage Landen*, Leuven.

ESCHAPASSE M. 1963: *L'architecture Bénédictine en Europe*, Parijs.

FREIBERG J. 1995: *The Lateran in 1600*, Cambridge.

- GERMONPREZ D. 2011: Foundation rites in the Southern Netherlands: constructing a counter-reformational architecture, *Intersections. Yearbook for early modern studies* 25 (te verschijnen).
- GRUNDMAYER F. 1863: *Liturgisch woordenboek der Roomsche-Katholieke kerkgebruiken*, s'Hertogenbosch.
- HASLINGHUIS E.J. & JANSE H. 1997: *Bouwkundige termen: verklarend woordenboek van de Westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden.
- IPPOLITO L. 1997: Cupole toscane dei secoli XV e XVI. In: CONFORTI C. (ed.), *Lo specchio del ciel*, Milaan, 87-102.
- JOHNSON C. 1978: Le medaglie della prima pietra della chiesa di S. Ignazio a Roma, *Medaglia* 15, 11-19.
- JOHNSON C. 1982: Chiese del Periodo della Controriforma nelle medaglie, *Medaglia* 18, 31-59.
- LALEMAN M.C. 1992: *De Sint-Pietersabdij te Gent*, Gent.
- LALEMAN M.C. 1997: Het stenen verleden. Een beknopt overzicht van bouwactiviteiten, bouwkundige ontwikkeling en monastieke architectuur. In: DECLERCQ G. (ed.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint Pieters en Sint Baafs*, Gent, 115-146.
- MANGO C. 1986: *The art of the Byzantine Empire 312-1453: sources and documents*, Toronto.
- O'MALLEY J.W. 2000: *Trent and all that. Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Cambridge.
- PLUMPE J.C. 1943: Vivum saxum, vivi lapides. The concept of living stone in Classical and Christian Antiquity, *Traditio. Studies in ancient and medieval history, thought and religion* 1, 1-14.
- PROOT G. 2008: *Het schooltoneel van de jezuïeten in de Provincia Flandro-Belgica tijdens het Ancient Regime (1575-1773)*, Antwerpen. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Antwerpen).
- SANDERUS A. 1641: *Flandria Illustrata. Descriptio comitatus istius per totum terrarum orbem celeberrimi, IIII tomis absoluta*, Dl. I, Keulen.
- SATZINGER G. 2004: Baumedailen: Formen, Funktionen. Von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. In: SATZINGER G. (ed.), *Medaille in Italien und Deutschland*, Rhema, 97-137.
- SCHER S.K. 2000: An introduction tot the Renaissance Portrait Medal. In: SCHER S.K. (ed.), *Perspectives on the Renaissance Medal*, New-York.
- SCHLEGELMILCH U. 2003: *Descriptio templi: Architektur und Fest in der lateinischen Dichtung des konfessionellen Zeitalters*, München.
- SCHOORMAN R. 1899: Médaille commémorative de la pose de la première pierre de l'église de Notre-Dame St-Pierre. In: BERGMANS P. & VANDER HAEGHEN V. (eds), *Inventaire archéologique de Gand*, Fascicule XIV, Gent, 138.
- SCHUTTRINGER J. 1964: Bâtisseurs de cloîtres. Pierre Huyssens, *Cahiers de Saint-André* 11, 7-16.
- SMOLDEREN L. 2007: La médaille de la fondation de l'abbatiale du Mont-Blandin, *Revue Belge d'archéologie et d'histoire de l'art* 76, 35-41.
- STRUBBE E.J. & VOET L. 1960: *De chronologie van de Middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen/Amsterdam.
- THERRY M. 1988: *De religieuze beleving bij de leken in het 17de-eeuwse bisdom Brugge (1609-1706)*, Brussel.

UNTERMANN M. 2003: Primus lapis in fundamentum deponitur. Kunsthistorische Überlegungen zur Funktion der Grundsteinlegung im Mittelalter, *Cistercienser. Brandenburgische Zeitschrift rund um das cisterciensische Erbe* 6, 5-18.

VANDENHOUTE J., BAILLIEUL B., LALEMAN M.C., RAVESCHOT P. & BOUCHE J. 1997: *De Sint-Pietersabdij te Gent. Historisch en archeologisch onderzoek*, Gent.

VAN DRIESSCHE R. 1980: *De Sint-Pietersabdij te Gent. Archeologische en kunsthistorische studie*, Gent.

VAN ECK C. 1998: Giannozzo Manetti on Architecture: the Oratio de secularibus et pontificalibus pompis in consecratione basilicae Florentinae of 1436, *Renaissance Studies* 12:4, 449-475.

VARENBERGH E. 1878: Lummenoeus a Marca, *Messenger des sciences historiques ou archives des arts et de la bibliographie de Belgique* 46, 7-44 en 134-156.

VERHAEGEN P. 1938: *De oude kerken van Gent*, Antwerpen.

WEISS R. 1958: *Un umanista Veneziano Papa Paolo II*, Venetië/Rome.

